

ДОКУМЕНТАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Тетяна Павлуша,

к. п. н., с. н. с., заввідділом загального бібліотекознавства НБУВ

Забезпечення загальнодоступності інформаційних ресурсів наукових бібліотек України

Комплексна система функціонування наукових бібліотек передбачає створення багатоланцюгової системи організаційних, науково-методичних та комп'ютерно-технологічних засад. Її механізм ґрунтується на взаємопов'язаних інформаційних технологіях формування національного бібліотечного фонду.

На основі інформаційних документів будуються бібліографічні, аналітичні, прогностичні та ін. бази даних. За рахунок нових електронних технологій модернізуються служби міжбібліотечного абонементу як частини світової інформаційної структури.

Інформаційні можливості використання Internet вітчизняними бібліотеками автор пропонує розглядати в рамках традиційної бібліотечно-бібліографічної практики.

Конституційні права громадян на вільний доступ до джерел інформації найбільше забезпечуватиме Національна електронна бібліотека Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, на основні завдання якої вказується в статті.

Еволюція місії бібліотек

Сьогодні правомірно говорити про інформаційну стадію розвитку цивілізації, оскільки якість і ефективність практичного використання інформації, яка стає одним з найважливіших стратегічних державних ресурсів, відкриває нові горизонти для її прогресу та піднесення рівня життя людини, зумовлює зміни в соціокультурній, науковій, загальноосвітній і інформаційній інфраструктурах суспільства. У контексті цього Україна, безумовно, не може залишатися осторонь, коли йдеться про розв'язання проблеми забезпечення загальнодоступності накопичених людством знань. Кардинальної ваги для кожного громадянина набуває перспектива одержати інформацію незалежно від її типу, місця і часу, уміння працювати з нею.

У світі першими осередками інформації, доступної для всіх верств населення, є унікальні комплекси інтелектуальних ресурсів, послуг та індивідуальної консультаційної підтримки — бібліотеки. Їх місія еволюціонує за рахунок акумулювання ними знання, принципової трансформації інформаційних функцій, створення власних ІР, забезпечення обробки, аналізу і використання останніх, сприяння розширенню діапазону доступу читачів до національних та світових інформаційних мереж.

Як відомо, інформаційно-бібліотечне обслуговування входить до важливих показників, що характеризують загальний соціально-економічний рівень країни.

Для розробки концепції стратегії розвитку наукових бібліотек України на порозі третього тисячоліття і забезпечення виконання ними однієї з головних функцій щодо задоволення інформаційних потреб (ІП) користувачів необхідно переосмислити ряд основоположних принципів бібліотечної справи.

Інформатизація як результат реалізації комплексу заходів, спрямованих на забезпечення повного і своєчасного використання достовірних знань в усіх значущих видах людської діяльності, змінює уявлення про завдання та місце бібліотек в урядовій, професійно-бібліотечній і побутовій сферах життя.

Нові засоби комунікацій за ступенем їх впливу на суспільство правомірно ставлять в один ряд з явищем виникнення писемності й книгодрукування. «Інформаційна (комунікаційна) революція» — поняття, які сьогодні найчастіше зустрічаються в працях фахівців бібліотечної справи.

Для бібліотечної практики, коли масштабно і повсюдно впроваджуються інформаційні технології (ІТ) та телекомунікаційні засоби зв'язку, особливо актуально:

© Павлуша Т. П., Київ, 2000

- ❖ допомогти громадянам у використанні переваг інформаційного суспільства, реалізуючи їх право на доступ до інформації й знання;
- ❖ підтримати баланс інтересів виробника і споживача інформації з точки зору додержання авторських та інших прав;
- ❖ зменшити диспропорції, що є наслідком нерівномірного розвитку інфраструктури, організуючи входження до інформаційних мереж для користувачів віддалених або технологічно відсталих регіонів;
- ❖ запобігати виникненню прірви між інформаційно забезпеченими та інформаційно бідними верствами суспільства.

Комплексна система функціонування наукових бібліотек

Вона сприятиме розширенню кола доступних документів, оперативнішому і повнішому задоволенню читацьких запитів. Це, в свою чергу, передбачає запровадження комплексної системи організаційних, науково-методичних та комп'ютерно-технологічних заходів, що ґрунтується на методологічних й методичних засадах функціонування бібліотечної справи. Система базується на взаємопов'язаних ІТ формування національного бібліотечного фонду, яка поряд зі створенням депозитаріїв електронних документів включає і надання всім бажаючим вільного доступу до накопиченої інформації. З пасивних сховищ документованих знань книгозбірні трансформуються в активних їх розповсюджувачів.

Сьогодні у бібліотечній справі виокремлюються три основні складові, що характеризують її в різних аспектах і потребують різного кадрового забезпечення: бібліотекознавча, інформаційно-технологічна та науково-організаційна [14].

Бібліотекознавча — передбачає визначення пріоритетів наукового розвитку бібліотек у постіндустріальному суспільстві, створення термінологічного, форматного та лінгвістичного забезпечення для впровадження комп'ютерних технологій.

Інформаційно-технологічна — спрямована на розробку архітектури комп'ютерних бібліотечних мереж, їх програмно-технологічного і технічного оснащення, побудову зведених електронних каталогів (ЗвЕК) відомчих та територіальних об'єднань бібліотек, формування електронних архівів книг, журналів і газет, надання доступу до них.

Під науково-організаційним забезпеченням розвитку бібліотечної справи розуміємо управління процесами інформатизації з урахуванням досягнень бібліотекознавчого та інформаційно-техно-

логічного розв'язання проблематики, прийняття відповідних фінансово-економічних і управлінських рішень.

Функціонування названих складових наукового розвитку книгозбірень дає їм змогу реалізувати важливу функцію гаранта загальнодоступності документної інформації. В даному контексті доступ до інформації — це можливість використовувати принципово нові її обсяги та засоби одержання. У результаті поєднання переваг сітьових технологій з потенціалом розгалуженої мережі бібліотек кожна з них здатна забезпечити обсяг, глибину, різноманітність та якість інформації. Це дозволяє кожному користувачеві взаємодіяти в інтерактивному режимі з іншими книгозбірнями, архівами, музеями, засобами масової інформації тощо.

Нині в Україні, ІР якої налічують понад мільярд одиниць фондів бібліотек, спостерігається феномен зростання кількості їх відвідувань і збільшення числа книговидачі, що свідчить про необхідність цих соціальних інститутів та підвищення їх ролі в житті країни.

Зараз істотно зменшуються асигнування на комплектування книгозбірень та збільшуються поштові витрати на підтримку традиційної системи МБА, що зашкоджує пересічному громадянину користуватися сукупним фондом книжкових багатств, кумульованих у бібліотеках.

Для забезпечення загальнодоступності документної інформації на наукові бібліотеки покладені завдання:

- ❖ кумуляції та депозитарного зберігання всіх творів друку країни;
- ❖ відображення змісту цих першоджерел у реєстрах національної бібліографії і наукових реферативних виданнях;
- ❖ надання доступу до вторинної інформації про всі наукові публікації світового співтовариства по телекомунікаційних каналах зв'язку;
- ❖ організації системи електронної доставки документів для всіх членів суспільства незалежно від їхнього статусу та матеріального рівня.

Основу формування ІР депозитарію електронних документів, в якому в перспективі відобразатимуть усі вітчизняні видання, складають: комп'ютерні версії оригінал-макетів творів друку, котрі передають до книгозбірень видавництва України; матеріали, вільно поширювані глобальними комп'ютерними мережами; електронні документи на CD-ROM, створювані в нашій та інших країнах; власна інформаційна продукція бібліотек.

Одним з найважливіших напрямів розв'язання означеної проблеми є побудова на підґрунті накопичених інформаційних документів бібліографічних, аналітичних, прогностичних БД, тобто конкурентоспроможних національних ІР, та надання користувачам можливості ними послуговуватися.

Для забезпечення доступу до вторинної інформації в наукових книгозбірнях дедалі ширше застосовуються ІР на CD-ROM. Серед них — вітчизняна і національні бібліографії зарубіжних країн, каталоги найбільших бібліотек світу та видавничі, реферативні, повнотекстові, бібліографічні, політематичні БД тощо.

МБА в умовах новітніх інформаційних технологій

Проблема збільшення попиту на оперативну інформацію і невідповідність між її доступністю та тривалим очікуванням можливості одержання науковими бібліотеками розв'язується за рахунок модернізації служби МБА, в основі якої — використання новітніх електронних технологій. Трансформація і перетворення цієї структури в галузь електронної доставки документів дають змогу принципово по-новому вирішувати пріоритетні завдання, що відіграють головну роль у забезпеченні загальнодоступності бібліотечно-інформаційних ресурсів (БІР). Це пов'язано з такими найважливішими характеристиками, як оперативність, економічність, надійність, повнота та якість обслуговування [9].

Підвищення оперативності обслуговування користувачів залежить від швидкостей передачі інформації і виконання операцій по всьому технологічному ланцюгу «час замовлення — доставка документів». Телекомунікаційні засоби дозволяють здійснити дистанційний пошук й одномоментне он-лайнове замовлення видань у БД інших бібліотек. Наявність у них ЕК, банків та БД, розширення інших можливостей електронного доступу користувачів до ІР роблять цей процес двостороннім. На фоні швидкодії сучасних засобів і методів відтворення та передачі інформації в електронній формі найповільнішою процедурою є традиційна поштова доставка видань.

Економічність нових технологій у бібліотечній діяльності визначається дешевими електронними засобами передачі даних, варіативністю й точністю швидкого вибору бібліотеки-постачальника при замовленні видань, сумісництві ряду технологічних операцій (наприклад, пошук і одночасне замовлення видань у віддалених БД), оптимізації та

ведення статистичного обліку й звітності, процедур взаєморозрахунку тощо.

Надійність, повнота і якість обслуговування користувачів МБА пропорційні потужностям нетрадиційних технологій (он-лайнова передача, оперативне сканування, використання E-mail), розширенню спектру матеріалів, що надаються вже протягом багатьох років (періодики, рисунків, фотографій, ілюстрацій, архівних матеріалів та ін.). Завдяки новим електронним технологіям кожний документ стає доступним багатьом бажаючим, скорочується кількість відмовлених вимог з причин зайнятості видання, наявності єдиного його екземпляру тощо.

Отже, нині МБА — це частина світової інформаційної інфраструктури, один із каналів міжнародного бібліотечно-інформаційного обміну і доставки інформації. У процесі його реалізації в Україні вбачається доцільним взяти за основу «британську модель» інформаційного обслуговування віддалених абонентів [6]. Так, при Британській бібліотеці діє Центр забезпечення документами. З нього у будь-яку точку земної кулі абонентам відправляється повний текст необхідного документа по мережах інформаційного обміну протягом доби після замовлення.

Ефективне функціонування цієї бібліотечної структури дає змогу іншим книгозбірням зберігати у своїх фондах переважно видання підвищеного попиту, а в разі потреби — використовувати фонди депозитарію. Така ІТ бібліотечно обслуговування забезпечується завдяки ЕК, можливості телекомунікаційного доступу до його бібліографічних ресурсів з бібліотек низового рівня і розвинутій системі оперативної пересилки документів за допомогою МБА. Витрати на створення й підтримку вказаної централізованої моделі документного забезпечення інформацією повністю компенсуються за рахунок суттєвого зменшення витрат на комплектування фондів і розв'язання проблеми «книгосховищної кризи» в регіональних бібліотеках.

Досвід Британської бібліотеки, про який ішлося вище, рекомендовано для розповсюдження Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій і установ (ІФЛА) в рамках програми «Загальна доступність видань» (Universal Availability of Publications — UAP), спрямованої на розробку, здійснення та підтримку заходів з метою поліпшення доступності документів на всіх рівнях — від регіонального до міжнародного — і на всіх етапах: від публікацій нових матеріалів до процесу збереження останніх примірників. Вона сприяє і виявленню причин та обставин, що перешкоджають

доступності видань. Наукові ж книгозбірні трансформуються в «бібліотеки без стін» — документні комунікаційні центри, які не обмежені часом і простором й дають можливість користуватися в будь-який момент необхідним ресурсом незалежно від місця його знаходження.

Використання «британської моделі» особливо актуальне для України з огляду на особливості організації в ній бібліотечної справи. Призначення Служби електронної доставки документів (electronic document delivery) на базі НБУВ — створити програмно-технічний комплекс і спеціалізовану службу для надання можливості віддаленим абонентам (українським і зарубіжним) послуговуватися документною інформацією з фондів найбільшої в державі національної книгозбірні.

Інформаційний сервіс Internet

Обмежені можливості щодо придбання нової літератури для задоволення інформаційних запитів читачів та абонентів бібліотек зумовили необхідність використання IP, створених в Україні і поза її межами за допомогою Internet. Однак розвиток цієї мережі у нашій країні відбувається повільніше, ніж у Росії, але швидше, ніж загалом у СНД. В Україні сьогодні функціонує понад 1100 серверів, проте вони майже не мають IP, оскільки всі раніше створені загальнодержавні автоматизовані банки даних залишилися після розпаду СРСР у російських ОНТІ, а нової національної структури ще не побудовано [5]. Практично відсутні пошукові системи (ПС), призначені для пошуку інформації в українській частині Internet. Потужні ж зарубіжні ПС містять зовсім незначну інформацію про Web-вузли нашої країни. На Web-сайтах наукових книгозбірень в основному представлено інформацію про них та надавані ними послуги, нові надходження, тематичну інформацію тощо.

В умовах явної нестачі необхідної наукової інформації з різних галузей знань в українських бібліотеках конче треба вивчати й аналізувати діапазон інформаційно-бібліотечного сервісу Internet з метою виявлення оптимального способу створення віртуальних довідково-пошукових апаратів за їх профілем. Це, в свою чергу, сприятиме розкриттю шляху забезпечення доступу не лише до бібліографічної (вторинної) інформації, а й одержанню текстів першоджерел.

Таким чином, інформаційні можливості використання Internet вітчизняними бібліотеками слід було б розглядати в рамках традиційної бібліотечно-бібліографічної практики.

Надання читачам за допомогою глобальної мережі бібліографічної інформації забезпечується рядом інформаційно-бібліотечних послуг: МБА, інфор-

мування про нові надходження бібліотечних документів, довідки електронною поштою, інтерактивні книжкові виставки, методичні рекомендації та путівники по бібліотечних он-лайнних каталогах, БД тощо. Одержання повних текстів документів здійснюється засобами видавничих серверів книг, журналів, у майбутньому передбачається використовувати он-лайнні тексти електронних бібліотек і архівів. Пошук довідкової інформації реалізується широким діапазоном інформаційного сервісу Internet, де на комерційних, державних та інших WEB-сайтах подано відповідну довідкову інформацію за тематикою запитів користувачів.

Встановленню місцезнаходження потрібної інформації в Internet сприяють понад 100 спеціалізованих пошукових серверів. Їх можна розглядати як каталоги ресурсів глобальних комп'ютерних мереж [7]. Проте загальнодоступних видань в Internet представлено небагато, оскільки ще не повністю розв'язані проблеми використання інформації з огляду на авторське право, свободу слова та інтелектуальну власність.

Слід відзначити підвищену увагу ІФЛА до вирішення цих аспектів. Так, 62-а Генеральна конференція федерації (Пекін, 1996 р.) прийняла заяву, яка відбиває її офіційну позицію з питань авторського права в електронному середовищі [4]. ІФЛА вважає за необхідне для реалізації вільного обміну інформацією прийняти міжнародні угоди, що регулювали б передачу інтелектуальної власності через державні кордони, а також збалансуванню рівноваги між технічним контролюванням і забезпеченням доступності інформації для легітимних користувачів. Однак ці моменти ще не знайшли законодавчої підтримки в національних нормативних актах.

Ще одним із напрямів забезпечення загальнодоступності IP за допомогою Internet можна вважати телеконференції. Американський досвід організації і проведення бібліотечних телеконференцій свідчить не тільки про розширення спектра можливостей забезпечення діапазону взаємообміну інформацією, а й економії часу, коштів, одержання підтримки розвитку і виживання бібліотек у сучасних умовах.

Але забезпеченню загальнодоступності ресурсів в Internet шкодить недостатнє знання читачами книгозбірень переваг використання сервісів мережі. Наукові бібліотеки, які у своїй практиці дієво послуговуються віддаленими електронними джерелами, перебирають на себе обов'язки навчання потенційних споживачів сервісам глобальних інформаційних мереж.

Так, у 1996 р. від фонду «Євразія» НБУВ от-

римала грант на втілення в життя проекту «На підтримку створення навчального комп'ютерного класу для навчання сервісу й забезпечення доступу до мережі Internet читачів Бібліотеки» [3]. Завдяки цьому, крім суто технічних проблем, що принципово важливо, за спеціальною програмою було надано теоретичні знання і практичні навички використання IP та комунікативних можливостей мережі читачам, які вперше отримують доступ до неї, але вже мають досвід роботи на персональних комп'ютерах з Windows.

Однак ефективність використання ресурсів Internet, на нашу думку, знижує недостатнє володіння споживачами іноземними мовами. Тому їх коло розширить залучення фахівців до перекладу іншомовних матеріалів, поданих в Internet.

Необхідно вирішити на державному рівні й проблему стандартизації та уніфікації. Держстандарт «Формат обміну бібліографічними даними на магнітних носіях» регламентує порядок, форми, обсяги подання бібліографічної інформації в процесі обміну нею між бібліотеками. На сьогодні головною метою його реалізації є розробка методичного забезпечення.

Разом з тим, використання сервісних послуг Internet розкриває нові перспективи й для розвитку майже всіх процесів бібліотечної технології: комплектування, каталогізації, бібліографічного інформування, ДБО тощо. Так, у процесі формування IP книгозбірні послуговуються загальнодоступними комп'ютерними файлами первинних документів. Кооперативна каталогізація відбувається у спосіб взаємообміну електронною поштою файлами з щотижневими списками бібліографічних записів про поточні надходження до фондів книгозбірень в уніфікованому текстовому вигляді, а бібліографічне інформування забезпечується шляхом надання читачам і абонентам можливості використовувати електронні версії науково-інформаційних матеріалів. Он-лайнний доступ до ЕК та БД провідних бібліотек світу кардинально підвищує повноту й оперативність задоволення разових інформаційно-бібліографічних потреб користувачів у режимі «запит— відповідь». Замовлення читачів першоджерел із книгосховища забезпечується в телекомунікаційному режимі безпосередньо з їх робочих місць [11].

Використання в повному обсязі цих сервісних послуг Internet сприяє гарантії доступності IP наукових бібліотек.

Національна електронна бібліотека

З метою забезпечення конституційного права громадян на вільний доступ до джерел інформації і досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення IP суспільства в документованих знаннях та відповідно до постанови Бюро Відділення історії, філософії і права НАН України від 4. 11. 98 р. про затвердження планової науково-дослідної роботи НБУВ, найбільшою книгозбірнею держави розроблено Проект створення Національної електронної бібліотеки (НЕБ) [15]. Серед її основних завдань:

- ❖ інтеграція бібліографічних ресурсів бібліотек державного рівня та головних книгозбірень територіальних об'єднань бібліотек;
- ❖ реферування української наукової літератури й наповнення загальнодержавної БД «Реферати наукових видань України»;
- ❖ формування депозитарію електронних документів (опублікованих і неопублікованих);
- ❖ підтримка доступу до НЕБ по глобальних комп'ютерних мережах;
- ❖ підвищення ролі України в світовому інформаційному співтоваристві.

Для вирішення вищезазначених питань, спрямованих на створення НЕБ, виокремлено п'ять напрямів роботи, що сприяють наданню доступу до БІР, а саме: наукове та правове забезпечення, формування електронних ресурсів, інформаційне обслуговування і підготовка кадрів.

Індивідуальні та колективні автори повинні бути зацікавлені у включенні своїх праць у світовий інформаційний простір, оскільки це надає їм можливість:

- ❖ довести до світової спільноти відомості про публікації шляхом введення інформації про них у загальнодержавну БД «Реферати наукових видань України» та її друкований аналог — Український реферативний журнал «Джерело»;
- ❖ розширити наукові комунікації, доповнюючи реферати відповідною контактною інформацією;
- ❖ зберігати в депозитарії електронних документів комп'ютерні версії опублікованих і неопублікованих матеріалів;
- ❖ організувати багатоаспектне використання повнотекстових електронних документів на визначених авторами умовах.

Передбачено ініціювати розробки й прийняття Національною та галузевими академіями наук нормативних актів стосовно передачі установами академій відповідним центральним бібліотекам електронних версій усіх наукових матеріалів для

їх архівного збереження і суспільного використання з дотриманням чинного законодавства щодо авторського права.

Отже, на нинішньому етапі розвитку бібліотечної справи в Україні принцип загальнодоступності ІР являє собою складну цілісну систему взаємопов'язаних умов. Ця система потребує серйозної всебічної підготовки й тому має бути відображеною не лише в концепції розвитку бібліотечної справи в країні, а й у конкретних середньо- і довгострокових планах діяльності книгозбірень. Це повною мірою має відношення й до забезпечення методичних та організаційних засад формування фондів книгозбірні й бібліографічного обліку документів; організації системи електронної доставки документів; обслуговування користувачів по МБА і ММБА; складання і реалізація широкої програми підготовки читачів до роботи в новому технологічному режимі та фахової перепідготовки бібліотечних працівників; вирішення питання про додаткові платні бібліотечні послуги, зумовлені запровадженням нової техніки тощо.

Ми розглянули приклад розв'язання науковими бібліотеками України проблеми забезпечення загальнодоступності користувачів до вітчизняних і до світових ІР. Однак для виконання такого відповідального завдання в книгозбірнях мають відбутися суттєві зміни — від побудови нової моделі поширення знання — до вдосконалення можливостей сучасних технологій.

1. Бази даних служби довідково-бібліографічного обслуговування: Анотов. каталог / НАН України. НБУВ; Упоряд. Т. В. Добко. — К., 1996. — 20 с.

2. Глухов В., Лаврик О. Електронная доставка документов // Библиотека. — 1998. — № 7. — С. 34—37.

3. Жабін О. М., Костенко Л. Й., Чекмарьов А. О., Павлуша Т. П. Internet для читачів бібліотеки // Бібл. вісн. — 1997. — № 2. — С. 7—8.

4. Заявление, отражающее официальную позицию ИФЛА по вопросам авторского права в электронной

среде // Библиотеки за рубежом. — 1996. — Вып. 3. (http://cs.libfl.ru/koi/nzb96_3.html).

5. Костенко Л. Використання Internet у бібліотеках // Бібл. вісн. — 1999. — № 2. — С. 6—10.

6. Немошкаленко В. Нові інформаційні технології та нові форми взаємодії бібліотек // Там же. — 1999. — № 5. — С. 6—9.

7. Павлуша І. А. Електронні бібліотеки: зарубіжний досвід, питання розробки української концепції // Там же. — 1999. — № 4. — С. 13—24.

8. Павлуша Т. П. Обираємо «британську модель»? // Там же. — 1993. — № 1/2. — С. 72—74.

9. Петрусенко Т., Жарова Т., Старцева Л. Возможности международного межбиблиотечного абонемента (ММБА) РНБ в условиях новых технологий // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы 5-й юбил. междунар. конф. «Крым 98». Т. 2. — С. 558—561.

10. Прокошева Т. М. Державна політика в галузі бібліотечної справи в Україні // Там же. Т. 1. — С. 15—18.

11. Суминова О. В. Перспектива сотрудничества библиотек посредством электронных телекоммуникаций // Там же. Т. 1. — С. 256—258.

12. Филиппова Л. Я. Информационно-библиотечные ресурсы Интернет. — Харьков: «К-Центр», 1998. — 78 с.

13. Филиппова Л. Я., Романов А. А., Матюхин В. П. Возможности использования информационного сервиса Интернет в библиотеках Украины // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы 5-й юбил. междунар. конф. «Крым 98». Т. 1. — С. 258—261.

14. Чекмарьов А. О., Костенко Л. Й., Павлуша Т. П. Національна система електронних бібліотек / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К.: НБУВ, 1998. — 52 с.

15. Internet-вузол Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Уклад.: Л. Й. Костенко, А. О. Чекмарьов. — К., 1999. — 126 с.